

вугється необхідність поєднання приватноправових і публічно-правових елементів у правовому регулюванні сімейних відносин.

Ключові слова: сімейне право, приватний інтерес, публічний інтерес, захист шлюбу та сім'ї.

Анотація

Труба В. И. О совместимости частного и публичного интересов в семейном праве. — Статья.

Статья посвящена освещению проблем совместимости частного и публичного интересов в семейном праве. Автором доказывается тезис о заинтересованности государства в охране семьи, обосновывается необходимость сочетания частного и публичного права в правовом регулировании семейных отношений.

Ключевые слова: семейное право, частный интерес, публичный интерес, защита брака и семьи.

Summary

Truba V. I. Compatibility of Private and Public Interests in Family Law. — Article.

The article is devoted to interpretation the problems of compatibility of private and public interests in family law. The author proves the thesis about the state interest in protecting the family, the necessity of a combination of private and public law elements in the legal regulation of family relations are substantiated.

Keywords: family law, private interest, public interest, protection of marriage and family.

УДК 340.132

Л. І. Заморська

ПРИМУСОВІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНА НОРМАТИВНІСТЬ ЯК ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ НОРМАТИВНОСТІ ПРАВА

Примусовість (як зв'язок з суспільним примусом) виступає лише одним з проявів обов'язковості соціальних правил. Не оспороюючи ці, загалом вірні, судження, ми не спиратимемося на способи забезпечення нормативів і психологічні чинники, а проведемо розмежування між імперативністю і примусовістю по дещо інших підставах [9, 13].

Нетотожність обов'язковості і примусовості проявляється в тому, що «обов'язковість норм реалізується у більшості випадків добровільно в силу переконаності, хоча можливість примусу залишається». Соціальну примусовість необхідно розглядати як потенційну можливість застосування заходів примусу до порушників певних соціальних правил. Для об'єктивних нормативів примусовість як особлива соціальна реакція не потрібна, бо вони існують в силу природної необхідності. Способи забезпечення об'єктивних соціальних норм схожі на технічні норми. При невідтворенні певних соціальних зв'язків соціальний механізм просто не функціонує, руйнується, так само як і природний або технічний механізм. Необхідність існування певних соціальних зв'язків забезпечується їх об'єктивною обумовленістю. Соціальний механізм підтримується примусовістю виконання нормативів як засобом забезпечення власної цілісності і самозбереження.

Нормативність нерозривно пов'язана з примусовістю в тому плані, що остання повинна перешкодити актам соціальної діяльності, що тягнуть розбалансованість, дезорганізованість соціальних зв'язків. Соціальна примусовість завжди проявляється в певних заходах громадської дії на порушника порядку. Спрямованість нормативності на підтримку громадського порядку зумовлює і специфіку соціальної примусовості.

Показовими в плані з'ясування цієї специфіки були форми примусовості в родоплемінній організації, серед яких, окрім осміювання, осуду, була і така форма, як вилучення суб'єкта з колективу. Останнє мало на меті усунути небезпеку руйнування спільності, життєздатність якої безпосередньо залежала від впорядкованості у взаємодіях і стосунках людей. Тому первинна примусовість мала природно-необхідний характер, що дозволяє говорити про її об'єктивну природу.

В процесі ускладнення суспільних відносин розвивалися і форми примусу. В. А. Ойгензихт, говорячи про співвідношення права і моралі, вказує, що вони «спираються як на внутрішні, так і на зовнішні спонукання, що виступають особливими видами примусу». При цьому загроза примусу розуміється як «засудження з боку суспільства, колективу і осуду своєї совісті» [9, 13]. На нашу думку, висловлені положення будуть справедливими відносно усіх соціальних нормативів. Вказані види примусів є присутніми у будь-якому прояві соціально-примусової дії, хоча деякі форми нормативності володіють, окрім цього, і специфічними видами примусу (наприклад, державний примус відносно юридичних норм). Суспільний осуд, є необхідним проявом соціальної примусовості. «...Суспільний осуд, — пише В. А. Ойгензихт, — стримує і є чинником», що змушує [9, 12].

Хотілося б особливо підкреслити, що суть соціальної примусовості полягає в загрозі, в потенційній можливості застосування заходів примусу.

Примусовість як складова нормативності має загальну з нею спрямованість — упорядкувати соціальну діяльність, зберегти цілісність і життєздатність соціального механізму. Тому примусовість — це передусім стримуючий чинник соціальної діяльності. Вона тісно пов'язана з усіма іншими особливостями нормативності як закономірності соціального розвитку.

Якщо деякі правила часто порушуються і підтримуються тільки реальним застосуванням заходів примусу, це говорить про те, що вони об'єктивно не обумовлені, а отже, і не нормативні. Бо нормативність є об'єктивною властивістю соціальної реальності, законом соціального розвитку.

При цьому треба визнати, що питання про співвідношення нормативності і примусовості — одне з найскладніших в цій проблематиці. Явище може бути нормативним і без прямого (і навіть непрямого) зв'язку з примусовістю. Здатність чинити моделюючу дію вже дозволяє характеризувати явище як нормативне, воно надалі може надати йому імперативності, поширеності і, як наслідок, типовість, стабільність і інші характеристики. І усе це — поза зв'язком з примусовістю. У подібному випадку примусовість може бути присутньою лише в сенсі природної необхідності, усвідомленої розумності цього соціально-

го зв'язку. І якщо відносно соціальних норм і нормативності поведінкового процесу усі наші викладення справедливі, то відносно нормативності свідомості (особливо правосвідомість) вони вимагають уточнення. Нормативність свідомості багато в чому абстрактніша, розмита в порівнянні з іншими формами об'єктивування нормативності.

Можливо, це дозволяє говорити про невираженість деяких характеристик соціальної нормативності в цій формі її об'єктивування. Наприклад, такі форми свідомості, як політичні норми, що знову формуються, правові ідеї (наприклад, про необхідність формування правової держави, про соціальну захищеність особи як завдання державної діяльності, про необхідність інституту евтаназії, про виборність якої-небудь категорії посадовців і так далі, і тому подібне) можуть мати велику поширеність (тобто певною загальністю), типовістю як соціальною прийнятністю, стабільністю як тривалим існуванням в часі. Названі якості можуть досягти рівня, при якому велика частина спільності сприйматиме їх як обов'язкові для втілення. Вважається, що за наявності цих якостей подібні ідеї можна визнати нормативними. Але про яку примусовість тут може йтися?

Очевидно, єдина відповідь на це запитання — це визнати таку можливість тиску громадської думки, яка, за певних умов, може добитися перекладу цих ідей в інші нормативи, безпосередньо пов'язані з певними формами примусовості (у нашому прикладі — в юридичні норми).

Або, можливо, примусовість нормативності виразиться тут у формуванні поширеної думки (ідеї) про необхідність поставити ці нормативи, вироблені свідомістю, під захист однієї з дієвих форм соціальної примусовості.

Очевидно, для самої нормативності як закону соціального розвитку примусовість не є ознакою, що утворює, але визнання потенційної можливості примусу (хоч би у формі громадської думки) важливе в тому плані, що примусовість є присутньою в різних формах об'єктивування нормативності (у якійсь формі — у більшій, а в якійсь — у меншій мірі).

Основне в тому, що усі ознаки нормативності не існують самі по собі, усі вони є проявом єдиного цілого — соціальної нормативності як соціального закону, як об'єктивної властивості соціальної реальності, що виражається в неминучій уніфікації хаотичної сукупності соціальних зв'язків за певними ознаками, обумовленими об'єктивними потребами цієї спільності.

При цьому треба мати на увазі, що при аналізі окремих явищ їх нормативність можна визнати і за однією яскраво вираженою ознакою. Наприклад, масовість процесу вже говорить про його нормативний характер, так само як і здатність чинити моделюючу дію.

Отже, ми характеризуємо соціальну нормативність як невід'ємну властивість соціальної реальності, об'єктивний закон громадського розвитку. «Будь-яка сукупність соціальних явищ, — пише Е. Г. Липатов, — незважаючи на їх хаотичний і безладний стан неминуче самоорганізовуватиметься в ту або іншу форму. ...Цей процес має характер обов'язкового закону, неминучої умови будь-якого суспільного розвитку». Об'єктивні соціальні норми, що формують систему ціннісно-нормативної регуляції, — це і є прояв соціальної нормативності

як об'єктивного закону соціального розвитку. Нормативність передусім — об'єктивна характеристика соціальної матерії [5, 8].

Об'єктивність нормативності залежить від її обумовленості умовами життєдіяльності соціальної спільності.

Нормативність в узагальненому виді розкривається в двох характеристиках: нормальність і нормування. Нормальність означає прийнятність певних соціальних зв'язків (що розкривається такими ознаками, як природна необхідність, типовість, поширеність і так далі), а нормування соціальної матерії означає її впорядкованість, встановлення моделей стосунків, що типізуються, рамок, масштабів, заходів поведінки.

Нормування є наслідком моделюючої здатності нормативних феноменів і виражається у врегульованості соціальної діяльності певними нормативами.

Нормативність властива усім соціально-правовим явищам. Суспільні відносини, суспільна свідомість, соціальні норми — усе це прояви (форми об'єктивування) соціальної нормативності. Говорячи про співвідношення норми і нормативності, можна сказати, що норма — це квінтесенція соціальної нормативності. Соціальні норми виражають нормативність у концентрованому виді, є найбільш певним, лаконічним її проявом. Називаючи норми особливо значимим проявом нормативності, Е. Г. Липатов підкреслює, що саме «виокремлення і відособлення нормативності у вигляді норм» дозволяє останнім бути і засобом відображення реальних потреб, і засобом встановлення порядку [5, 8]. Особливості соціальної нормативності виступають упорядковувачими чинниками, що і повідомляє нормам їх регулятивні можливості.

Соціальні норми (і правові у тому числі) як прояв соціальної нормативності повинні відбивати усі характеристики останньої. Проте, як ми пам'ятаємо, при аналізі нормативності виділяють дві сторони проблеми: об'єктивні вимоги соціального життя і усвідомлення необхідності нормативності. «...Люди в ході суспільної практики, — вказує Е. Г. Липатов, — починають усвідомлювати соціальну значущість цінностей і необхідність нормативності [5, 10–12].

Її потреба проходить через свідомість, ідеологію, і члени суспільства починають формувати традиції, звичаї, заповіді, норми релігійних відправлень, моральності, права. Усе це формує звички, образ поведінки і життя». Цей момент усвідомлення збільшує долю свідомо-вольового (суб'єктивного) моменту нормогенеза. Усвідомивши значущість нормативності, соціальна спільнота намагається змоделювати пізнані характеристики нормативності у вигляді ідеальних норм.

Соціальні норми спочатку передбачалися як квінтесенція нормативності, концентрат її регулюючих властивостей. У цьому сенсі соціальні норми є результатом нормотворчості як формування змісту соціальних зв'язків, що історично склалися, і форм у нормативні ідеальні системи. В процесі формування соціальних норм як прояви соціальної нормативності суб'єктивний чинник має більше значення, ніж в інших нормативних втіленнях дійсності.

Свідомість в даному випадку відіграє роль не лише як елемент будь-якої людської діяльності, а як творчий, перетворюючий чинник, що має на меті

подальший позитивний вплив на соціальну діяльність. Соціальна норма — це результат певної розумової абстракції, в процесі якої відбувається відображення соціальної реальності. В соціальних нормах соціальні зв'язки можуть отримати як адекватне, так і спотворене відображення, про що вже говорилося вище. «Типізація — складний розумовий процес, що припускає узагальнення, відвернення від несуттєвих ознак явищ і виділення істотних», — вказує В. К. Бабаєв [1, 84]. У цьому процесі абстрагування втрачаються конкретні, індивідуальні характеристики осіб і їх поведінки.

При цьому треба пам'ятати, що в результаті усвідомлення значущості і регулятивних можливостей нормативних феноменів люди намагаються моделювати ідеальні ціннісні нормативи, інтереси (інтереси спільності, групи), що відбивають їх. Спроба нормативно закріпити угодні якій-небудь спільності соціальні зв'язки приводить до штучного моделювання ознак нормативності. Тому питома вага суб'єктивного чинника соціальних норм зростає.

І якщо ознаки соціальної нормативності ми трактуємо як об'єктивні, природно необхідні характеристики соціальної дійсності, то ознаки соціальної норми, що відповідають їм, пояснюються більшою мірою через волю спільності (класу, групи), через обумовленість інтересами якого-небудь громадського шару.

Так, імперативність соціальних норм означає сприйняття їх суб'єктом в якості обов'язкових внаслідок того, що вони встановлені деякою спільністю як вимоги до поведінки в певній ситуації, обов'язкові для виконання. Імперативність соціальних норм в першу чергу підтримується громадською думкою (суб'єктивний чинник), тоді як імперативний характер соціальної нормативності безпосередньо впливає з її природно-необхідної природи, пояснюється необхідністю самопідтримки суспільства.

Як вже відзначалося вище, імперативність соціальних норм багато в чому штучно моделюється і забезпечується свідомо встановленою примусовістю їх виконання.

При цьому чим складнішими, розвиненішими є суспільні відносини, тим більшу абстрактність мають модельовані суспільством ідеальні ціннісні системи. Міра абстрактності соціальних норм різна. У цьому сенсі юридичні норми в найбільшій мірі абстрагуються від первинних об'єктивних закономірностей.

Позитивне право є свідомо створеною (штучно змодельованою. — Л. З.) системою ідеальних ціннісних нормативів, які покликані відбити, закріпити і захистити інтереси суспільства (точніше його частини, класу, групи). Роль нормовстановлюючого суб'єкта в юридичних нормах незрівняно більша, ніж в інших нормативних регуляторах, бо юридичні норми — це спроба надати ознаки об'єктивної нормативності вибірковій групі соціальних зв'язків, що відповідають інтересам нормовстановлюючої спільності.

Юридичні норми є вищою мірою розумової абстракції, усі їх властивості зав'язані на проявах волі нормовстановлюючого суб'єкта — держави (формальна визначеність, загальнообов'язковість, державна примусовість). Роль суб'єктивного моменту нормогенеза в юридичних нормах дійсно дуже велика, тут нор-

мотворення замінюється його другим етапом — нормотворчістю. І тому саме в юридичних нормах максимально велика небезпека деформації відображення.

Нормативність соціальних норм набагато далі знаходиться від об'єктивних потреб життєдіяльності суспільства, ніж нормативність, наприклад, поведінкового процесу. Як підкреслював А. А. Ручка, соціальне регулювання детермінується передусім суспільною практикою людини і її взаємодією з предметно-речовим середовищем (тобто об'єктивними чинниками). «Фундаментальні детермінуючі чинники (природа, штучне предметно-речове середовище як результат взаємодій людини і природи) породжує регулюючі чинники (символічні і знакові системи регуляції, зразки поведінки, цілі і ідеали), які у міру розвитку соціальних стосунків у суспільстві діють усе більш автономно» [11, 26].

Висока міра абстрактності моделей поведінки, що типізуються, підвищує і рівень деформації відображення (причому йдеться як про природну деформацію, що виникає у будь-якому процесі абстрагування, так і про штучно привнесену, коли моделюються бажані з точки зору інтересів якого-небудь варіанта поведінки).

Проте слід пам'ятати, що ідеальні соціальні норми — результат ціннісної модифікації об'єктивних норм, вони, як пише Е. А. Лукашева, «не конструюють дійсність довільно. Оскільки перед ними стоїть завдання активного впливу на суспільні відносини, вони повинні «зважати» на світ реально існуючої нормативності» [6, 33].

Життєвість і ефективність ідеальної норми закладена в її максимальній «наближеності» до об'єктивної норми, її адекватного відображення. «Це означає, — пише Е. А. Лукашева, — їх трансформацію в єдину соціальну норму, суть якої полягає в посиленні її соціальної дії, перетворенні на ефективний засіб соціального управління процесами і явищами» [6, 33].

Соціальна норма являє собою нероздільну єдність об'єктивного і суб'єктивного. Як недооцінка, так і переоцінка об'єктивних або суб'єктивних чинників нормотворення спричиняє за собою формування спотвореної картини соціальної регуляції [10, 33].

Єдність об'єктивних і суб'єктивних характеристик соціальної норми зумовлює її ефективність, яку ми розглядаємо як невід'ємну властивість норми. Сама життєздатність норми, і правовий у тому числі, залежить від збалансованого поєднання її об'єктивних і суб'єктивних характеристик. «Ефективність ідеальних правових норм невід'ємна від їх відповідності об'єктивним соціальним нормам, включеним у буття», — підкреслює Е. А. Лукашева [6, 38].

У вітчизняному правознавстві спостерігається стійка тенденція до абсолютизації суб'єктивних чинників нормогенеза. Під нормою традиційно розуміється результат творчості людини. І це, у свою чергу, привело до того, що в розумінні правової норми переважали саме суб'єктивні нормовстановлюючі чинники. При аналізі властивостей і змісту правових норм гіпертрофується роль нормовстановлюючого авторитету, волі законодавця.

Стосовно теорії правової норми перебільшення значення суб'єктивного чинника нормотворення привело до дещо етатистського трактування, до абсолю-

тизації ролі держави в розумінні правової норми. В результаті у свідомості залишається тільки уявлення про норму як загальнообов'язкове правило або веління, встановлене волею законодавця і підтримуване силою державного примусу.

Таке розуміння правової норми багато в чому зумовило і певне (вузьку) трактування правової нормативності у вітчизняній теорії права, коли вона (нормативність) розумілася як функціональна властивість права, похідна від юридичних норм. Вважається, що саме таке трактування нормативності багато в чому зумовило проблеми вітчизняного праворозуміння, пов'язаного із спробами здолати недоліки «нормативної» концепції права.

«Суб'єктивістське» трактування нормативності у вітчизняному правознавстві безпосередньо пов'язане і з ще одним чинником. Відображення суспільною свідомістю об'єктивної нормованості соціального буття є «ідеологічним процесом, і тому воно може давати спотворені, неточні судження про відбиваний об'єкт» [6, 23]. Адекватне відображення правом суспільних відносин є складним процесом і, як вірно помітив І. Сабо, має свої специфічні закономірності.

«Ці закономірності видозмінюються залежно від суспільних систем, зокрема залежно від того, які політико-ідеологічні подання панують в процесі правотворчості» [12, 176]. «Ідеологізоване» відтворення тих або інших реальних стосунків в умовах класово-антогоністичних формацій завжди було пов'язане з прагненням панівних класів видати свій класовий інтерес за загальний, монополізувати якісь способи людської поведінки або соціальні блага [6, 23].

Вказана закономірність повною мірою розповсюджена і на вітчизняне право соціалістичного періоду. Формування визначеного — ідеологізованого, класового — праворозуміння привело до відповідного трактування нормативності права. Нормативність у вітчизняному правознавстві довгий час існувала як ідеологічна, а не як правова, концепція і була похідна від ідеологізованого класового праворозуміння.

Подальший відхід від класового праворозуміння мав торкнутися проблематики правової нормативності, яка в правовій нормі продовжувала залишатися етатизованою.

Розуміння нормативності нерозривно пов'язане з праворозумінням. Поняття правової нормативності, її місце як властивості права в числі інших його властивостей безпосередньо залежить від розуміння права. Від праворозуміння залежить і саме трактування правової норми. Зміна «питомої ваги» правової нормативності безпосередньо пов'язана з еволюцією уявлень про право у вітчизняному правознавстві. Деформація уявлень про правову нормативність і про правову норму викликана абсолютизацією суб'єктивних аспектів нормогенеза. Вирішальну роль серед таких суб'єктивних чинників відіграла ідеологізація праворозуміння і юридичної науки в цілому.

Сучасні підходи до праворозуміння пов'язані з новим трактуванням нормативності права на основі накопиченого до сьогодення масиву наукового знання.

Література

1. Бабаев В. К. Теория государства и права в схемах и определениях / В. К. Бабаев, В. М. Баранов, В. А. Толстик. — М., 1998. — 284 с.
2. Бобнева М. И. Социальные нормы и регуляция поведения / М. И. Бобнева. — М., 1978. — 180 с.
3. Венгеров А. Б. Нормативная система и эффективность общественного производства / А. Б. Венгеров, Н. С. Барабашева. — М., 1985. — 268 с.
4. Заморська Л. І. Відносно визначені норми права : поняття, структура, функції : монографія / Л. І. Заморська ; за заг. ред. А. А. Козловського. — Чернівці : Технодрук, 2010. — 168 с.
5. Липатов Э. Г. Нормативность правовых явлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Э. Г. Липатов. — Саратов, 1996. — 19 с.
6. Лукашева Е. А. Право. Мораль. Личность / Е. А. Лукашева. — М., 1986. — 256 с.
7. Нижечек В. И. Советское право в системе нормативного регулирования социалистических общественных отношений / В. И. Нижечек. — Иркутск, 1973. — 118 с.
8. Нормы советского права. Проблемы теории / под ред. М. И. Байтина, В. К. Бабаева. — Саратов, 1987. — 120 с.
9. Ойгензихт В. А. Мораль и право (Взаимодействие. Регулирование. Поступок) / В. А. Ойгензихт. — Душанбе, 1987. — 260 с.
10. Пеньков Е. М. Социальные нормы: управление, воспитание, поведение / Е. М. Пеньков. — М., 1990. — 178 с.
11. Ручка А. А. Социальные ценности и нормы / А. А. Ручка. — К., 1976. — 210 с.
12. Сабо Имре. Основы теории права / Имре Сабо. — М. : Прогресс, 1974. — 270 с.
13. Шатков Г. Н. Советские правовые нормы : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Г. Н. Шатков. — М., 1962. — 18 с.

Анотація

Заморська Л. І. Примусовість та соціальна нормативність як передумови формування нормативності права. — Стаття.

Розкривається зміст соціальної нормативності у її співвідношенні з примусовістю як ознакою, а також передумови виникнення та формування нормативності права.

Ключові слова: соціальна норма, нормативність, примусовість нормативності, нормативність права.

Аннотация

Заморская Л. И. Принудительность и социальная нормативность как предпосылки формирования нормативности права. — Статья.

Раскрывается содержание социальной нормативности в ее соотношении с принудительностью как признаком, а также предпосылки возникновения и формирования нормативности права.

Ключевые слова: социальная норма, нормативность, принудительность нормативности, нормативность права.

Summary

Zamorskaya L. I. Compulsion and Social Normativity As a Prerequisite For the Formation of Regulatory law. — Article.

Maintenance of social normativeness opens up in her correlation with forced as sign, and also pre-conditions of origin and forming of normativeness of law.

Keywords: a social norm, normativeness, forced of normativeness, normativeness, is law.